

Sayı : 35

1984-94

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi

Tarih Dergisi

*Prof. Dr. Hakki Dursun Yıldız
Hatıra Sayısı*

Kurucusu

Ord. Prof. M. Cavid Baysun

EDEBİYAT FAKÜLTESİ BASIMEVİ
İSTANBUL — 1994

TARİH DERGİSİ

(Kuruluş Tarihi : 1949)

Neşir heyeti :

Mehmet Saray — Erdoğan Merçil
M. Taner Tarhan — Abdülkadir Donuk
Kemal Beydilli

Adres : İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

*Dergimizin bu sayısı, merhûm Hocamız
Prof. Dr. Hakki Dursun Yıldız'ın aziz
hâtirasına ithâf olunmuştur.*

1. The first part of the document is a list of names and addresses of the members of the committee.

İÇİNDEKİLER

Fahamettin Başar	<i>Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız'ın Hayatı ve Eserleri</i>	
Ramazan Şeşen	<i>Türkiye'deki Yazma Koleksiyonları ve Bunların Kataloglarının Neşredilmesi</i>	1
Ali Ahmetbeyoğlu	<i>Madara Kaya Kabartması ve Kitabeleri</i>	35
Mehmet Çayırdağ	<i>Niksar-Tokat-Gümenek ve Kayseri-Palas'ta Üç Kitabe</i>	55
Işın Demirkent	<i>Haçlı Seferleri Düşüncesinin Doğuşu ve Hedefleri</i>	65
Ahmed Ağırakça	<i>Ebû Bekr Muhammed İbn Râik ve Emiru'l-Ümeraliği</i>	79
Zerrin Günal Öden	<i>Bizans İmparatorluğu'nun Türkler'e Karşı Alan ve Katalanlar İle İttifakı</i>	123
Feridun M. Emecen	<i>Ali'nin 'Ayn'ı : XVII. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Bürokrasisinde Kâtib Rumuzları</i>	131
Ali Arslan	<i>Surnazen Mustafa Paşa (? - 1657)</i>	151
Mücteba İlgürel	<i>Rusların Doğu Anadolu Siyaseti ve 1828-1829 İlk Rus İstilâsı</i>	167
İdris Bostan	<i>Osmanlı Bahriyesinin Modernleşmesinde Yabancı Uzmanların Rolü (1785-1819)</i>	177

VIII

Mehmet Saray	<i>Başlangıcından Petro'ya Kadar Türk-Rus Münasebetlerine Genel Bir Bakış</i>	193
Cezmi Eraslan	<i>Irak'ta Türk-İngiliz Rekabeti : (1876-1915)</i>	223
Erdoğan Merçil	<i>Sâmânî Devleti'nde Türkler'in Rolü</i>	253
Fahamettin Başar	<i>Kadı Beyzâvi'nin Tarihe Dâir Eseri Nizâmü't-Tevârih'in Türkçe Tercümesi Hakkında</i>	267
Mehmet Saray	<i>Orta Asya Türk Tarihi Hakkında İki Seminer</i>	281
Aleksis G. K. Savvidis	<i>Selçuklu Sultanı Alp Arslan ve Bizans. Çeviren : Esin Ozansoy</i>	303

KİTAPİYAT ve KOLLOKYUM

Edhem Halil	<i>Laurens, Henry, Les origines intellectuelles de l'expédition d'Égypte. L'Orientalisme islamisant en France (1698-1798) (Mısır seferinin düşünsel kaynakları. Fransa'da İslâm dünyasıyla ilgili şarkiyat (1698-1798), Paris-İstanbul, Isis, 1987, 257 s.</i>	315
-------------	--	-----

Prof. Dr. HAKKI DURSUN YILDIZ

Marmara Üniversitesi Rektörü

26.3.1937 - 23.10.1992

Papaların ve Alman ileri gelenlerinin de yardımlarıyla tedricen modernleşen Ruslar, jeopolitik mevkiilerinin sağladığı avantajla, ateşli silâhlar bakımından pek gelişmemiş olan Doğu Türk illerine doğru ilerlemeye başlarken, kurdukları muazzam haber alma teşkilâtı ile Rus emperyalizminin de temellerini atmış oluyorlardı. Avrupa'nın Rönesans ve Reform hareketlerini müteakip Türklere karşı önce dengeyi, sonra ilim ve teknikte ilerleyerek üstünlük sağlamaları ve bunun neticesi olarak askerî galebeleri, Ruslara Asya'da üstünlük kazandırmıştır⁶¹. Viyana bozgunu ile Türkler bütün Avrupa cephelerinde mücadele etmek mecburiyetinde kalınca, Ruslar teşebbüsü tamamen ellerine geçirmişlerdir. Bundan sonra, genişledikçe hırsı artan, hırsı arttıkça saldıran bir Rus emperyalizmi, buna karşı, cepheden cepheye koşan Türklerin, hukuğu korumak için kanlarıyla suladıkları vatan topraklarının şanlı müdafaalarına tanık olunacaktır.

61 F. Grenard, *Asya'nın Üstünlüğü ve Düşkünlüğü*, Tercüme: H. Varoğlu, İstanbul, 1941, s. 90.

IRAK'TA TÜRK-İNGİLİZ REKÂBETİ : (1876 - 1915)

Cezmi Eraslan

Irak bölgesi çok önemli jeopolitiği ve haiz olduğu stratejik ehemmiyeti büyük coğrafi unsurları dolayısıyla XIX. asrın ilk çeyreğinden itibaren milletlerarası siyâsete konu olmuş, bu aktualitesini bu günlere kadar devam ettirmiştir.

İngiltere, Fransa ve Rusya bölgede XVIII. asrın ikinci yarısından itibaren nüfûz yarışına girerlerken Osmanlı Devleti ancak XIX. asrın son çeyreğinden itibaren kendi sınırları içindeki bu önemli bölgede ağırlığını hissettirebilmiştir. Osmanlı Devleti «Osmanlıcılık» siyâsetinin başarısızlığa uğramasından sonra, İslâmci bir siyâset takibine başlamış ve öncelikle Şii nüfusun ağırlıklı olduğu bölgelerde yoğun bir çalışmaya girerek aslen Şii olan veya İran'ın propagandaları neticesinde dinî hususlardaki bilgisizlikleri yüzünden Şiîliği kabul eden Irak bölgesi halkını Sünnî inanca ve Osmanlı Devletine bağlamaya çalışmıştır¹. Irak'ı bir asırdan ziyâde milletlerarası siyâsetin önemli bir mevzuu halinde tutan özelliklerini şu şekilde açıklayabiliriz:

a) Irak'ın coğrafi konumu ve stratejik ehemmiyeti :

Bağdat, Basra ve Musul vilâyetlerinden müteşekkil bölge Osmanlı Arşivi belgelerinde «Hıttâ-i Irakiyye» adıyla anılmakta olup, XIX. asrın sonu itibariyle iki milyonun üzerinde nüfusa sahip-

1 Cezmi Eraslan, *II. Abdülhamid Devrinde Osmanlı Devleti Dâhilinde ve Afrika Kıt'asında İslâm Birliği Faaliyetleri*, İstanbul 1985, (basılmamış yüksek lisans tezi) İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Genel Kitaplığı, nr. YLT. â2. s. 40.

tır². Nüfusun çoğunluğu müslüman Araplardan meydana gelmekle birlikte Türkler, Kürtler, İranlılar diğer önemli grupları teşkil etmekteydiler. Ayrıca az sayıda Süryani, Keldani, Nestûri ve Ermeni grupları mevcut idi. Gayr-i müslimler büyük kasaba ve şehirlerde otururlarken müslüman Araplar ova ve çöllerde yarı göçebe halinde yaşamakta, Türkler de Kerkük, Erbil Altınköprü bölgelerinde çoğunlukta idiler³. Osmanlı Devletinin güney-doğu kanadında yer alan Irak bölgesi, Dicle ve Fırat nehirleri ile dikkat çekmektedir. Bu nehir vadilerinden gelen yol bölgenin güney ucundaki Basra şehri vasıtasıyla Hind Okyanusuna açılmaktadır. Bu hususiyetiyle Irak Bölgesi Rusya'nın İran Körfezine inmesinde engelleyici bir set vazifesi görmekte ve aynı zamanda Afrika ile Avrupa'yı Orta ve Uzak Doğuya bağlayan yolların üzerinde bulunmaktadır. XIX. asrın ikinci yarısında zengin petrol yataklarına sahip olduğunun anlaşılması Irak bölgesinin önemini daha da arttırmıştır⁴.

Irak'ın stratejik bakımdan önemine gelince; ticarî imkânları ve tabii zenginlikleri dolayısıyla yayılcı emeller taşıyan bütün devletlerin dikkatini çeken ve korunması hususunun İngiltere'nin XIX. yüzyıl siyasetini yönlendirdiği Hindistan'a karşı herhangi bir istilâ hareketinde bulunacak bir devletin Irak'ı alması stratejik bir zorunluluktur⁵. Böylece Basra Körfezine ve dolayısıyla Hindistan'a kolaylıkla varacak bir Rusya, diğer yandan İran ve Afganistan üzerinden Hindistan'a yapacağı istilâ hareketi sırasında Basra Körfezi yoluyla güneyden gelebilecek saldırıları karşılayabilecektir. Hindistan'da çıkarı olan ve Hind Denizine de hakim olan devletin yâni İngiltere'nin de karadan bir istilâ tehlikesine karşı Irak'ı elde etmesi mecbûriyeti vardır.

2 1920'de İngilizlerin sayımına göre 2.849 282 ye çıkmış olan nüfusun Sünnî-Şii dengesinin de korunduğu söylenebilir. Sünnî 1.146 685, Şii 1.494 015, Yahudi 87.488, Hristiyan 78.792 geniş bilgi için bkz. Ghassan Atiyyah, *Iraq. 1908-1921, A SOCIO - POLITICAL STUDY*, Beyrut 1973, s. 33.

3 *I. Dünya Harbinde Türk Harbi, İran-Irak Cephesi 3/1*, Ankara 1979, s. 38, (Genelkurmay Askeri Tarih ve Estratejik Etüd Dairesi yayını).

4 M. Kemal Öke, *Musul Meselesi Kronolojisi*, İstanbul 1988, s. 12.

5 *I. Dünya Harbinde Türk Harbi*, s. 38.

b) Irak'ın dinî, etnik ve içtimaî durumu :

Irak'ın yukarıda sayılmaya çalışılan özellikleri dışında dış güçlerin faaliyetlerine imkân sağlayan şartları da mevcuttur. Evvelâ nüfusun büyük kısmını meydana getiren Arap ve Türk unsurları arasında dinî ayrılık mevcut idi. Kendi aralarında İmâmîyye kolunun fırkalarına ayrılan Şii'lerle, Sünnîler ve diğer dinî azınlıklarla birlikte yirmiye yakın mezhebe mensup idiler. Arapça, Türkçe, Farsça ve Ermenice'nin yaygın olarak kullanıldığı bölge bir dil ve dinler karışımı görünümündeydi⁶.

Bu dini gruplar arasındaki çekişmeler sömürgeci dış güçler tarafından her zaman istismar edilmiştir. Irak'da halkın geçim kaynağı olan tarım ve hayvancılık gelişmediği gibi halk maddi açıdan sıkıntı içinde idi. Bunun yanısıra bölgede iklimin ve etkili med-cezir olaylarının yarattığı zorluklar da halkın sağlığını tehdid eder durumda olup, merkezî idarenin yardımı olmadan halledilemeyecek mahiyetde idi. Eğitim ve öğretim müesseseleri son derece yetersizdir. XIX. asrın sonu itibariyle bölgenin merkezi Bağdad şehrinde sıbyan mekteplerinden başka, üç Rüşdiye, bir Sanayi mektebi ve dört İbtidâî mektebin bulunuyor olması diğer şehirlerin durumu için de yeterli delil teşkil edecektir⁷. Bölgenin dikkate değer gelir kaynağı Dicle ve Fırat nehirleri üzerinden yapılan nakliyatdandır.

XVI. asırdan itibaren Dicle ve Fırat nehirleri üzerinde Birecik'ten Basra'ya kadar nehir gemileri ve keleklerle insan ve mal taşınıyordu. Osmanlılar bu yolu devam ettirmeğe ihtimam göstermişlerdir. Zira bu vasıtaıyla Hind-Basra ticâreti Türkiye'ye intikal ettirilmekte idi⁸.

Şöyle ki; Şattûlarap vasıtasıyla Hindistan'dan gelen gemiler Basra'ya kadar geliyor, buradan nehir gemileri ile Birecik'e nakledilen mallar oradan deve kervanları ile Halep, İskenderun Trablus ve diğer istikâmetlere sevkediliyordu.

6 Irak'ın ıslâhına dair Süleyman Paşa'nın 7 Nisan tarihli layihası. Başbakanlık *Osmanlı Arşivi (BOA)*. *Yıldız Esas Evrakı (YEE)* 14-1188-126-9.

7 Aynı vesika.

8 Cengiz Orhonlu-Turgut Işıkşal, Osmanlı Devrinde Nehir Nakliyatı. *Tarih Dergisi* (İ.Ü. Edebiyat Fakültesi) XIII, s. 78.

II — AVRUPALILARIN IRAK'A İLK GELİŞLERİ

a) İngilizlerin Bölgeye Gelişleri :

Kanûnî döneminde Osmanlı Devletinin ticâretini geliştirmek gayesiyle yabancılara tanıdığı kolaylıklar meyanında İngilizler 1945 yılında Basra'da ticârî bir temsilcilik açmışlar ve adım adım bölge ticâretine hâkim olmaya çalışmışlardı. 1764 tarihinde ise Basra'da ilk İngiliz konsolosluğu faaliyete geçmişti⁹.

İngiliz ticâret politikasının gelişmesi ve sağlamlaşmasında ilk adım, İran Körfezinin bir Hind Denizi haline getirilmesi idi. Doğu Hind Kumpanyasının ticârî nüfuzu ile açılan konsolosluğun ardından 1798'de Bağdat'a geçici temsilci olarak gönderilen Harford Jones'a, yarı bağımsız bir statüdeki Bağdat vâlisi ile anlaşıp telgraf taşımacılığı için izin alması talimatı verilmişti¹⁰.

Bağdat'da çok etkili olduğuna inanılan Fransız konsolosunun çalışmalarını etkisiz hale getirme görevi de Jones'a verilmişti. Jones'un çalışmaları sayesinde Bağdat kısa bir zaman zarfında Irak'daki İngiliz varlığının, Körfez ile İngiltere arasındaki ticâret ve haberleşme trafiğinin merkezi oldu¹¹.

b) Fransızların Bölgeye Girişleri :

Fransızlar daha 1721 yılında Bağdat vâlisi Hasan Paşa döneminde Basra'da Karmeli misyonerlik ekibi bahanesiyle bir lokal açılmasını sağlamışlar, daha sonra da bunu konsolosluga dönüş-türmüşlerdi. Mahalli idarecilerin ve Bağdat vâlisinin zaaflarından yararlanarak Bâb-ı Âli ile olan meselelerini bu konsolosluk vasıtası ile çözen Fransızlar, sonraları diplomatlarının beceriksizliği ve tahsisatlarının azlığı sebepleriyle etkili pozisyonlarını İngilizlere kaptırmışlardı¹².

9 Mehdi Cavad Habib al Bustani, *Bağdat'taki Külemen Hakimiyetinin Tesisi ve Kaldırılması ve Ali Rıza Paşa'nın Valiliği (1749-1842)*, İstanbul 1979, basılmamış doktora tezi, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Genel Kitaplığı, Nr.55. s. 288.

10 P.W. Ireland, *Iraq, A Study of Political Development*, London 1937, s. 37.

11 Ireland, *Iraq*, s. 37.

12 Mehdi Cavad, *Bağdat'ta Kölemen Hakimiyeti*, s. 289.

c) Rusların Bölgeye Girişleri :

Bölgede gelişen İngiliz nüfûzunu kırarak menfaat sağlamaya çalışan Ruslar, İran'lı kabile şeflerinin sınırda Osmanlılara saldırılarını Tebriz konsoloslukları vasıtası ile desteklemişlerdi¹³. Irak'ı Fırat ve Dicle nehirleri vadileriyle geçerek Basra'ya inmek ve ordan Hindistan'a ulaşmak Rusların Büyük Petro'dan beri süregelen kutsal emellerinden idi¹⁴. Karadan Afganistan'a kadar gelerek zaten Hindistan'ı tehdit eder bir pozisyon almışlardı. Eğer iki yönlü ablukayı gerçekleştirebilirlerse siyasetleri zaferle sonuçlanmış olacaktı.

d) İran'ın Bölgeye Olan İlgisi :

Irak bölgesinin İran yaylalarına girmeyi kolaylaştıran tabii geçitlere sahip olması İran'ı huzursuz ediyordu. Şiilerce kutsal sayılan mezarların bulunduğu Kerbela, Necef, Kâzimiyye ve Samarra gibi kasabaların Irak'ta, dolayısıyla Osmanlı hâkimiyetinde bulunuyor olması ayrı bir rahatsızlık konusuydu. Zuhur eden her fırsatta bölgede nüfuzlarını arttırmaya çalışıyorlar, bölgeye gönderdikleri öğretmen kisveli din adamları (ahudlar) vasıtasıyla cahil halkı kendilerine bağlamaya gayret sarfediyorlardı¹⁵.

Almanlar ise birliklerini kurup ekonomilerini sağlamlaştırdıktan sonra yeni ekonomik imkânlar ve siyasî nüfuz sahaları için Orta Doğu'ya yönelecek ve Osmanlı Devleti ile temasa geçeceklerdir.

III — İNGİLİZLERİN İRAK BÖLGESİNDEKİ FAALİYETLERİ:

Coğrafi mevkii ve nehirden ulaşım imkanları dolayısıyla Irak'ın Avrupa gündemine gelmesi XIX. asırda olmuştur. Bölgedeki temsilcilerinin raporlarından Dicle ve Fırat nehir yolunun Süveyş kanalı-Kızıldeniz yolundan daha kısa ve daha emniyetli olduğunu öğrenen İngiliz dışişleri bakanı Lord Palmerston bölgeye bir keşif

13 Mehdi Cavad, *a.g.t.*, s. 111.

14 Irak'a dair Alûsî Zade Şakir Efendinin layihası, *YEE*, 14-257 126-8.

15 Aynı vesika

heyeti göndermişti¹⁶. O sırada Mehmed Ali Paşa ve Mısır gâilesiyle uğraşmak durumunda olan Osmanlı devleti İngilterenin baskılarına boyun eğmek ve toprakları üzerinde emperyalist amaçlı faaliyetlere izin vermek zorunda kalmıştır.

Keşif heyetine verilen vazife: öncelikle Anadolu-Bağdat yolu ve ulaşımı, nehir şekilleri ve ulaşım yolları, İngiltere'nin iktisadi gelişiminin geleceği, ticârî şartlar ile bölgedeki siyasî ve içtimâî şartları inceleyerek bir rapor halinde İngiliz hükûmetine sunmaktı¹⁷.

Yaptığı uzun incelemelerden sonra heyet başkanı Chesney, raporunda Fırat nehir yolunun sağlayacağı avantajları şu şekilde sıralıyordu:

1 — Hindistan yolu, Fırat nehri yolu ile daha kısadır, Mısır yoluna göre zamandan tasarrufludur. Bu da büyük ekonomik fayda sağlar.

2 — İngiliz kontrolünde bir Hind yolu daha güvenlidir.

3 — Hindistan'a giden yolların kontrol altında tutulmasını sağlar. Chesney, Londra'da bu raporu görüşmek için toplanan komisyonda yolun ticârî avantajları yanında Osmanlı İmparatorluğu zemininde kendilerine destek sağlayacağını; eğer gerçekleşirse İngiltere'nin doğu ve batıda prestij kazanacağını kaydetmişti. Böylelikle Hindistan'daki İngiliz menfaatları da sağlama alınmış olacaktı¹⁸.

İngiliz hükümeti daha sonra da bölgeye keşif heyetleri göndermiştir. Bu heyetlerden aşiretlerle ilişki kurarak onları İngiliz nüfuzu altına almaları ve Basra Körfezi ile Suriye sahilleri arasındaki posta ulaşımını kolaylaştırmaya yönelik çalışmalar yapmaları istenmiştir¹⁹. Basra ile Halep arasındaki İngiltere Postasının çöl yolu 1833'de iptal edilmişse de 1836'da tekrar açılmıştı. Bu yol Beyrut'tan başlayarak Şam'a ve oradan Hil'e ulaşır, sonra

16 Mübahat Kütükoğlu, *Osmanlı-İngiliz İktisadî Münâsebetleri I*, Ankara, 1974, s. 76.

17 M. Cavad. agt. s. 301.

18 H.L. Hoskins, *British Routes to India*, London 1966. s. 431-432.

19 Mehdi Cavad, *Bağdat'ta Kölemen Hakimiyeti*, s. 304-316.

da Basra'ya varırdı. Buradan itibaren postalar deniz yoluyla Bombay'a ulaştırılırdı. Bu yolun muhafazası İngilizlere binlerce sterline mal oluyordu²⁰.

Öte yandan Irak'taki İngiliz temsilcileri Bağdat konsolosunun önderliğinde bölgenin iç işlerine karışmak suretiyle nüfuzlarını arttırıyorlardı. Bağdat vâlilerine şahsî menfaat sağlayarak taraflarına kazanan İngilizler, Bâb-ı Âli nezdinde girişimlerde bulunarak onların azledilmelerine engel oluyorlardı. Bunda da padişahın yakın çevresine dağıtılan hediyeler etkili oluyordu.

Öte yandan dirayetli Osmanlı memurları İngiliz nüfuzunu kırmaya çalıştıklarında onların aleyhlerinde hazırladıkları raporları İstanbul'daki İngiliz elçisi vasıtasıyla hükûmete gönderip, o memurları yerlerinden ettikleri görülmekteydi. Bu cümleden olarak Basra Körfezinde yabancı etkinliğine ve İngiliz nüfuzuna şiddetle karşı çıkanlardan Basra Mütesellimi Süleyman Ağa İngilizlerin baskısı ile görevinden alınmıştı²¹.

Burada İngilizlerin Irak üzerindeki çalışmalarını yoğunlaştırmasının sebepleri üzerinde durmalıyız. İngiltere'nin doğu politikasının temeli hem ekonomik hem stratejik ehemmiyeti büyük olan Hindistan sömürgesini ve ona ulaşan yolları kontrol altında tutarak hâkimiyetini geliştirmek prensibine dayanır. 1798'de Fransızların Mısır'ı istila ve Uzak Doğu'ya ulaşma çabaları İngilizlerin tedbir almasını gerektirmişti. Basra'daki temsilciliğe Hindistan'dan asker gönderdikleri gibi silahlı bir gemiyi de konsolos'un emrine vermişlerdi. 1802'de Bağdat temsilciliği de konsolosluk olarak tanınınca, faaliyeti artıran İngilizler konsolosun ve personelinin vergiden muafiyetlerini sağlamış, konsolos'a da bütün ülkede serbestçe dolaşabilme iznini almışlardı.

1808-1821 yılları arasında Bağdat konsolusu tayin olunan J. Rich bölge halkı ile kaynaşıp, Kürt reisleri ile karşılıklı ziyaretlerle İran sınırını dolaşmış, Arap aşiret şeyhleriyle ilişkiler kurarak onları Bağdat hükûmetine karşı kıskırtmıştır. Durumdan şüphelenen Bağdat vâlisi Avrupalıların imtiyazlarını kaldırıp, İngiliz

20 M. Cavad, *a.g.t.*, aynı yer.

21 M. Cavad, *a.g.t.*, s. 290.

mallarının gümrüğünü arttırarak konsolosu da gözaltına aldı ise de, İngiliz elçisinin baskısı üzerine Bâb-ı Âli'nin emri ile serbest bırakmak zorunda kaldı²². 1823-1842 tarihleri arasında Bağdat Konsolosu olarak görev yapan J. Taylor un zamanı İngilizlerin bölgede en rahat şartlarda çalışıp en çok imtiyazları elde ettikleri devre olmuştur. İstanbul'daki İngiliz elçisi ile sağlam bir diyalog kuran Taylor istediklerini kolayca elde etmiş ve İngiliz nüfûzunun zirveye ulaşmasına vesile olmuştur.

IV — AVRUPA SİYASETİNİN DEĞİŞMESİNİN IRAK'A ETKİLERİ

Avrupa devletleri, Osmanlı İmparatorluğunun paylaşılması olarak adlandırdıkları «Doğu Problemi»'ni, aralarındaki mücadeleler dolayısıyla karmaşık bir hale getirmişlerdi. Osmanlı Devleti ni eşit olarak paylaşamayan İngiltere, Fransa ve Rusya'nın bu husustaki mücadeleleri, bu devletlerin Osmanlı'nın toprak bütünlüğünü korumada anlaşmaları ile durulmuştur²³. XIX. asrın son çeyreğinde ise bu üç kuvvetin menfaatleri ve ilgileri de farklılıklar göstermekteydi.

Rusya güneyde Akdeniz'e bir çıkış bulmak, doğuda ise gıpta ettiği Hind'in zenginliklerine ulaşmak isterken, Fransa Akdeniz e hakim olmak, Mısır'ı kontrol ile Suriye'deki kadim menfaatlerini devam ettirmek yoluyla doğuya geçişini emniyete almak istiyordu.

İngiltere için Hindistan'a giden bütün yolların muhafazası gerekliydi. Mümkün olursa bu yollar İngiliz hâkimiyetine alınmalıydı. Napolyon'un Mısır'ı istilâ teşebbüsünden sonra Rusların da 1830'larda Türkiye'ye tek başına hâkim olmayı umarak İngilizleri devre dışı bırakmayı denemesi üzerine Hind Hükûmeti alarına geçirilerek Irak bölgesi daha sıkı kontrol edilmeye başlandı. 1829 Eylülünde Hind İngiliz Hükûmeti başmüfettişi Sir T.L. Peacok, «Ruslar şimdi Volga ve Hazar'da buharlı gemiler kullanıyorlar. Pek yakında Aral ile Amuderya'da, pek büyük ihtimalle de Dicle ve Fı-

22 M. Cavad, *a.g.t.*, s. 295.

23 Hoskins, *British Routes*, s. 129.

rat'da da kullanacaklar. Onların Asya'da her istediğini yapmasına izin vermek bizim olan herşeyin mahvolması demektir»²⁴ diyordu.

İngilizlere göre Rusların İstanbul'a sahip olmaları bütün İslâm Dünyasını etkileyeceği gibi Orta Asya'da Rus hakimiyeti kesinleşecek, Hindistan yolu tamamen Rusya'nın önüne açılacaktı²⁵. Hindistan'a karşı en ufak bir Rus hareketi bile İngiliz savunma harcamalarını milyonlarca lira arttıracak, hükûmete bütün tahminlerin ötesinde zorluklar çıkaracaktı.

a — Hind Yolunda İngilizlere Karşı Rus Faktörü :

Hindistan'ın emniyeti bakımından Fransızlardan ziyade Ruslar İngiliz yöneticilerini endişelendiriyordu. Rusların 1844-48'de Kafkasları geçip Aral'a gelmeleri, 1849-64 arası Sirderya vâdisi ne, 1873'de Hive'ye, 1876'da Hokand'a 1884'de Türkmenlerin en güçlü mevki Göktepe'nin düşmesinden sonra Merv'e girmeleri ve demiryollarını da buralara uzatarak Hindistan'ın Orta Asya sınırına yerleşmiş olmaları dikkatle takip ediliyordu²⁶. Ayrıca Rusların Kuzey İran'ı istilâ ile ticâret pazarlarını elde etmesi, İngiliz, tüccar ve devlet adamlarının; Rusya'nın İran'ı sadece ticârî amaçlarla değil, Basra Körfezi ve Orta Asya'dan Hindistan'a ulaşmak emelleri ile istilâ ettiği yolundaki korkularını sağlamaştırıyordu²⁷.

Rusların XIX, asır sonlarında İran Körfezinde bir ikmâl limanı elde etmeye çalışmaları, hatta bir kaç tane de olsa Rus vatandaşının bulunmadığı Buşir, Basra ve Bağdat'ta konsolosluklar tesis ederek, Kürt dağlarından düzenli olarak Bağdat'a sızıp hükûmet aleyhine çalışmalar yapmaları İngilizlere endişelerinde haklı olduklarını gösteriyordu²⁸.

24 Hoskins, *a.g.e.*, s. 148.

25 Hoskins, *a.g.e.*, aynı yer.

26 M. Saray, *The Turkmens in the Age of Imperialism*, Ankara 1989, s. 177-82; Hoskins, *age*, s. 436; Ireland, *Iraq*, s. 37.

27 Ireland, *Iraq*, s. 38; M. Volodorsky *Russian Diplomacy During the Anglo-Persian Conflict of 1855-57*; *Central Asian Survey. (C.A.S.)* Vol. 6 nr. 2 1987 s. 42-54.

Anglo-Persian Conflict of 1855-57; *(C.A.S.)* Vol. 6 nr 2 1987 s. 42-54.

28 Ireland, *Iraq*, s. 38.

b — Alman Faktörü :

Rusya'nın Asya'da ilerlemesi ile Almanya'nın XIX. asır sonunda Irak'ta ve Basra Körfezinde ciddi bir şekilde yer talep ederek ortaya çıkması paralellik gösterir. Milletlerarası platformda yalnız kalmaktan ziyadesiyle çekinen II. Abdülhamid'in de müsamahası ile Osmanlı Devletinde Alman nüfuzu artmıştı. Bu nüfuz artışı ortak demiryolu projeleri ile daha da gelişmişti. İstanbul-Bağdad arası demiryolu hattı Alman İmparatorunun çabaları ve Padişah ile olan şahsi dostluğu sebebiyle Almanlara verilmişti²⁹. Coğrafi engeller yüzünden savaş başlamadan evvel bitirilemeyen Bağdat hattı; Mezopotamya'daki İngiliz temsilcileri önem vermese de Hindistan güvenliği ve İngiliz ticârî menfaatlarının emniyeti bakımından çok büyük bir tehlike teşkil etmiştir. Bu durumun bilincinde olan idareciler ilerde de görüleceği üzere savaşın başlamasıyla birlikte Basra'yı işgal ederek Bağdat üzerine yürümüşlerdir. Bütün bu tehditlerin yanısıra XIX. asrın son çeyreğinde Süveyş kanalının açılmasından sonra pek çok buharlı gemi kumpanyaları Süveyş Kanalı ve Kızıldeniz yolunu kullanarak Hind Okyanusunu adeta işgal ettiler. Güçlü bir Fransız şirketi 1872'de Kalküta ve Uzak Doğu'ya bir ulaşım hattı kurdu. 1873'de Ruslar Odessa-Bombay arasında işletilmek üzere bir buharlı gemi şirketi kurdular. Bütün bu gelişmeler İngilizlere Irak bölgesinin elde edilmesinin son derece gerekli olduğunu göstererek harekete geçmeye zorlamıştır³⁰.

c — İngilizlerin Karşı Faaliyetleri :

İngilizler Kırım savaşında Rusya'ya karşı Fransa ve Piemonte devletçliği ile birlikte Osmanlı Devletini desteklemişti. Ancak zamanla Türklerin daha fazla desteklenmesinde yarar olmadığını savunan idarecilerin İngiltere'de işbaşına gelmeleri Türk-İngiliz münâsebetlerini gevşetmişti³¹. Bu sırada Almanların da si-

29 Osmanlı-Alman yakınlaşması ve zikredilen gelişmeler için bkz. İlber Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu*, İstanbul 1983, Birinci ve Üçüncü bölümler.

30 Hoskins, *age*, s. 436.

31 Cevdet Küçük, «Bulgar İhtilâlî'nin İngiliz Kamuoyunda Uyandırdığı tepki ve Bunun Osmanlı-İngiliz İlişkilerine Tesiri», *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 8-9, İstanbul 1980, s. 117.

yası birliklerini kurmuş olması Avrupa siyasetinde değişmelere sebep olmuştu. Böyle bir ortamda Osmanlı Devletini yalnız yaka-layan Rusya 1877-78 savaşı neticesinde imzaladığı Ayastefanos antlaşması ile çok önemli menfaatlar sağlamıştı. Ancak planlarının Ruslar tarafından alt üst edilmeye çalışıldığını gören İngiltere hemen devreye girerek aynı yıl imzalanan Berlin Antlaşması ile Rusların Bulgaristan Prensiği vasıtasıyla Akdeniz; Kuzeyden Kars, Ardahan ve Doğu Beyazıt'ı Osmanlılara geri verdirerek Basra'ya inmesine bir set oluşturmuştu. Yine bu arada Hindistan yolunun korunmasında bir adım daha atarak Kıbrıs'ı ele geçirdiler.

Dicle ve Fırat vadilerinde ve Basra Körfezinde de faaliyetlerini sıkılaştıran İngilizler Arap kabile şeyhleri ile kendilerinden başka yabancı güç tanımamaları ve yine kendilerinin izni olmadan bölgeye yabancı güç sokmamaları hususlarında anlaşmaya varıyorlardı. Kabile şeyhleri ile bu şekilde anlaşılan İngilizler Lord Curzon'un direktifi ile daha önce de İngiliz tâbiliği için müracaat eden Kuveyt şeyhi Mübarek Sabah'ı 23 Ocak 1899'da bu hamilik anlaşmasına dahil ediyorlardı. Körfezde en elverişli tabii limana sâhip olan Kuveytin bir Rus limanı veya Alman demiryolu hat-tının sonunda olmasının verdiği endişeleri izale etmek istemiş ol-malıydılar. Kuveytten sonra Şattü'l-Arab'ın alt kısımlarında İran ve Türkiye taraflarına yayılmış önemli bir güce sâhip Muhammera şeyhi Hazal da İngiliz himayesine dahil edildi³².

Bu yıllarda Hindistan ve Orta Doğuyu özel ilgi alanı kabul ederek Basra Körfezinde İngiliz kontrolunun gerekliliğini ve Hindistan müdafaasının güçlendirilmesini savunarak İngiliz politikasını yönlendiren şahsiyet Lord Curzon idi. Özellikle 1899-1905 yılları arasında Hindistanda valilik yaptığı sıralarda körfezdeki şeyhlerin yeniden Osmanlı nüfuzuna girmesini önlemek üzere 1901'de şeyhe yardımcı savaş gemileri gönderdiği gibi Türk taraftarı İbn-Reşitin tehdidine karşı gemileri ve askerî birlikler sevk ederek Kuveyti takviye etti³³. Lord Curzon 1903 Ekiminde 8 savaş gemisi eşliğinde Basra Körfezini ziyâreti esnâsında bölgedeki kabile

32 Ireland, *Iraq*, s. 39; İngilizlerin Basra Körfezindeki Şeyhlerle yaptığı anlaşmalar için bkz., J.C. Hurewitz, *Diplomacy in the Near and Middle East II*, Princeton 1956, s. 208-219.

33 Ireland, *age*, s. 42.

şeyhlerine hatiben yaptığı konuşmada «Hind imparatorluğunun vazifesi sizin güvenliğinizi sağlamaktır. Sizleri komşularınızın tasallutundan koruduk. Bağımsızlığınızı muhafaza ettik. Bu suları milletlerarası trafiğe açtık. Bu suların ve sizlerin bağımsızlığı, İngiliz etkisiyle en üst düzeyde sürecektir diyordu³⁴. Tabii böylece senede milyonlarca sterline varan mal sevkiyatı devam edecekti.

V — OSMANLI DEVLETİNİN IRAK BÖLGESİNDEKİ FAALİYETLERİ :

İngiltere'nin ticarî ve stratejik sebeplerle faaliyet göstermesi yanında İran'ın özellikle Şiîlik propagandasıyla taraftar topladığı Irak bölgesinde Osmanlı devletinin ne gibi tedbirler aldığı akla gelen ilk sorudur? Osmanlı devleti için de ticarî ve stratejik ehemmiyeti hâiz olmasına rağmen acaba hangi sebeplerle İngilizlerin, Rusların, İrâlıların ve diğerlerinin Irak'daki faaliyetleri engellenmemiş, ya da göz yumulmuştur? Bütün bunlar konuyu Osmanlı devleti açısından ele alırken cevaplandırılması gereken sorular olarak ortaya çıkıyor.

Ele aldığımız dönem itibarıyla XIX. yüz yılın ikinci yarısında Osmanlı devleti varlığını; Avrupa devletlerinin aralarındaki rekâbetten yararlanarak uygulamaya koyduğu denge siyaseti ile devam ettirmeye çalışıyordu. Devletin malî durumu son derecede bozulmuş, alınan borçların faizlerini bile ödeyemeyecek duruma gelinmişti. Devletin hemen bütün kademelerinde bir bozulma âşikardı. Bu şartlar altında Irak bölgesi de sahipsiz denebilecek bir halde bırakılmıştı. Devlet merkezine çok uzak olduğu için gereken önem verilemeyen Irak bölgesi devlet memurları arasında bir sürgün yeri mertebesinde idi. Bölgenin uzaklığı yanında kötü iklim şartlarına sahip olması ve maaşların yetersiz olarak ödenmesi kaliteli devlet memurlarının gitmekten kaçınmalarına sebep oluyordu. Devlet temsilcilerinin zayıflığı aynı zamanda hükümetin nüfuzunu da azaltıyordu. Bölgede asayişsizlik ve anarşi hüküm sürmeye başlamıştı. Can ve mal emniyetinin olmayışı, suçluların cezalandırılmaması bölgenin ziraî ve ticarî gelişimini olumsuz et-

34 Gös. yer.

kilemiş, bu da halkın daha çok fakirleşmesine yolaçmıştı³⁵. Diğer taraftan Irak'ın Körfeze açılan güney ucundaki bölgeler tamamen başıboş bırakılmış, İngilizlerin propaganda çalışmalarına imkân verilmişti. Irak bölgesindeki bu başıbozukluk Midhat Paşanın Bağdat valiliği (1869-1872)'ne kadar devam etmiştir. Nehir ulaşımını geliştirip tramvay ile bayındırlık alanlarında önemli adımlar atan Paşa, Kuveytin merkezî idareye bağlanmasının önemine işaret ederek bölgedeki Osmanlı varlığını kuvvetlendirmeyi amaçlamıştı³⁶.

Irak'da eğitim ve öğretim faaliyetleri hemen tamamen İranlı hocaların eline bırakılmış gibi idi. Bir nevi misyoner olan bu hocalar Şiilik propagandasını o derece ileri götürmüşlerdi ki, Irak'daki IV. Ordu mensupları arasında dahi kendilerine taraftar bulmuşlardı. Askerlere Şiilere karşı silah çekmenin günah, Sünnîlerin katlinin sevap olduğunu telkin etmeye çalışıyorlardı³⁷. Bu arada bölgedeki Osmanlı inzibat kuvvetlerinin maaşlarını zamanında alamadıkları zaman kabile ve yerli halkın gelirlerine musallat olduklarına işaret etmeliyiz.

Irak bölgesindeki din âlimlerine tahsis edilmiş olan köy hasılatlarının valilerce vilayet hazinesine gelir olarak kaydedilmesi ulema mensuplarını da perişan etmiş, halkı eğitip dinî konularda bilinçlendirecek medreselerin vazifelerini yapamayacak duruma gelmelerine sebep olmuştur³⁸. Devletin güney bölgelerinde orta halli bir kasabada aylık 400 kuruşa ancak geçinilirken medreselerdeki hocalara ve camilerdeki din adamlarına 125 kuruş, medrese talebelerine de 30 kuruş gibi çok yetersiz aylıklar veriliyor olması devletin birşeyler yapmak gayretinde olduğunu göstermekteyse de kâfi gelmediği açıktır³⁹. Hülasa edecek olursak Osmanlı Devletinin maddî sıkıntılar ve siyasî problemler içinde bunalmış bir durumda olması rakiplerine rahat çalışma imkânı vermiştir.

35 Nâmık Paşa'nın Irak'a dâir Layihası, *YEE.*, 14-88/8-88-12.

36 Midhat Paşa'nın Bağdattaki altyapı ve bayındırlık yatırımları için bkz., Yaşar Yücel, «Midhat Paşa'nın Bağdat Vilayetindeki Alt Yapı Yatırımları», *Uluslararası Midhat Paşa Semineri*, Bildirileri ve Tartışmalar, Ankara 1986, s. 180 vd.

37 Bağdat eski defterdarı M. Rıfat Efendinin Irak'a dair Şubat 1892 tarihli layihası, *İrade Meclis-i Mahsus (M.M)*, nr. 5537, lef. 3.

38 *Aynı vesika.*

39 *Aynı vesika.*

Bu kısa durum değerlendirmesinden sonra Osmanlı Devleti'nin bölgede yaptığı çalışmalara geçebiliriz. Padişahlığı sırasında devletin bütün işlerini tek elden yürüttüğü bilinen II. Abdülhamid harekete geçmeden önce konuya aşina devlet adamlarının ve âlimlerin fikirlerini de almıştı. İyi bir devlet adamı ve İslâm âlimi olan Ahmet Cevdet Paşa'nın bu husustaki tavsiyelerinden de yararlanılarak yapılan çalışmaları beş ana grupta mütalaa edebiliriz:

a — Bölgenin imârına ve ticâretin gelişmesine çalışmak.

b — İranlı misyonerlerin ve devlet dahilindeki Şîilerin Sün-niliği kötüleyip Şîî propagandası yapmalarına mâni olmak.

c — Hz. Peygamberin hane halkının ve Şiilerce de kutsal sayılan imam mezarlarını tamir., tevsî ve tezyin etmek.

d — Irak'taki Şiiler üzerinde olduğu kadar İran'da da söz sahibi olan müctehid ve âlimleri halifeye, dolayısıyla Osmanlı Devletine bağlamaya çalışmak.

e — Bölgede maarifin yayılıp halkın her konuda bilgi sahibi olmasını özellikle de dinî konularda bilinçlenmesini sağlamak⁴⁰.

f — Aşiretler arasında düzeni sağlamak.

Araştırmamızın çerçevesini daha da genişletmemek için bu faaliyetleri kısaca ve birer örnekle izah ederek geçeceğiz.

a — Bölgenin imarı ve ticâretin gelişmesi için yapılanlar:

Bu hususta ilk çalışma Bağdat'tan Kербela'ya oradan da İran sınırına uzanacak bir demiryolu inşaatı idi⁴¹. Rusya'nın Avrupa'dan gelen malları kendi topraklarından geçirip İran'a taşınması Trabzon-Tahran nakliye yolunu körletmişti. Hazar Denizi etrafını saran kara yollarını Bakû'dan Tahran'a bağlayacak bir demiryolu inşaatı izni için Tahran'ı sıkıştıran Rusya, buraları nüfuzu altına almayı planlamakta idi. Trabzon-Tahran ticâret yolunun körlen-

40 Ahmet Cevdet Paşa'nın Irak'da Şiiliğin yayılması hakkında layihası *YEE*, 18-553/610-93-38.

41 Tahran sefiri Fahri Bey'den Hâriciyeye 27 Ocak 1880 tarihli yazı, *İrâde M.M.* nr. 3109 Lef 10.

mesinin bölge için yaratacağı mahzurları gören Osmanlı Devleti'nin Bağdat vâlisi, hemen harekete geçerek Bağdat'tan Kerbelâ'ya oradan Necef'e ve neticede İran sınırındaki Hanikin'e kadar uzanacak bir demiryolu inşaatı için Bağdat tüccarlarına ve zenginlerine bir demiryolu kumpanyası kurdurmuştur⁴². İranlı Şiiilerin Kerbelâ ve Necef'e gidiş gelişlerini kolaylaştırıp, Basra'ya gelen ticaret eşyasının Bağdat'tan sonra bu demiryolu vasıtasıyla İran'a sevki gibi vesilelerle gelecek paralar bölgede refahın artmasına büyük ölçüde katkıda bulunacaktı. Ancak bütün gayretlere rağmen bu proje gerçekleştirilememiştir.

b — Şiîlik propagandasının önlenmeye çalışılması:

Şiiilerin menfi propagandasının önlenmesinde Dâhiliye Nezaretî önemli vazifeleri ifa etmiştir. Şiiiler özellikle tarikatçılık ve ehl-i beyt-i Rasulallah sevgisi perdesi altında halkın bilgisizliğinden de yararlanarak Anadolu'da Şiîlik propagandası yapıyorlardı. Anadolu'nun belli yerlerinde bastırdıkları kitapları memleketin her yanına ve devlet merkezi olan İstanbul'a dağıtmaya çabalıyorlardı. Bunlara karşı Osmanlı hükûmeti sıkı bir takibe girişmişti. Bu cins kitaplar hemen toplatılıp yazarları veya dağıtıcıları yakalanarak adalara sürgüne gönderiliyorlardı⁴³.

c — Kutsal mahâl ve mezarların tamir ve ihya edilmesi yoluyla bölge halkının kazanılmaya çalışılması:

1880'li yıllardan itibaren ehl-i beyt'e ait türbe ve camilerin tamirleri ön plana çıkmaktadır. Meselâ 1885 yılında Halep'teki Hz. Hüseyin türbesinin tamir masrafları yanında mevlid, kandil ve aşure yaptırılması masrafları ile tâyin edilen vafizelinin aylıklarını ödemek için 50.000 kuruş sarfedilmiştir⁴⁴. Bu arada İran Şahı'nın bizzat devreye girdiği ve Irak halkı üzerinde Şiîlik ve İran propagandasına vesile olacak ricalarda bulunduğu dikkati çekmektedir. Kerbelâ ve Necef'te Kâzîmiye'de mevcut ehl-i beyt'e ait mezarları tamir ettirmesine izin verilmesini Osmanlı hükûmetinden rica etmiştir. Osmanlı hükûmeti her defasında olduğu gibi

42 *Aynı vesika.*

43 Sadaretin 9 Ağustos 1885 tarihli arz tezkiresi, *İ. Dah* nr. 75763.

44 Sadaretin 7 Şubat 1885 tarihli tezkiresi, *İ. Şûra-yı Devlet*, nr. 4267.

yine iki devlet arasındaki iyi komşuluk münâsebetlerini gözönüne alarak müspet tavır almıştır.

Ancak Osmanlı hakimiyeti ve nüfûzunun Irak'ta iyice yerleşmesinin önemini kavramış olan II. Abdülhamid bölgede İran'ın nüfuzunu artırabilecek bu isteğe izin vermemiştir. Türbelerin tamirinin İran Şahının istediği şekilde fakat Osmanlı hükûmeti tarafından yaptırılmasını, Şah'ın göndereceği Kur'an-ı Kerimlerin de türbeye hediye olarak kabul etmesini irâde etmiştir⁴⁵. Bu tamir ve ihya hareketlerinin dikkat çeken bir yönü de hükûmetin ve mahallî vakıfların maddî sıkıntıları had safhaya ulaştığında Padişah'ın kendi cebinden harcayarak ilerlemeyi aksatmamaya çalışmasıdır.

d — Şii müctehid ve âlimlerin Osmanlı devletine bağlanmalarına çalışılması:

Osmanlı devletinin Kerbela ve Necef'te oturan Şii müctehidleri kendi tarafına kazanmanın önemini idrâkı ilk defa İran Şahı'nın Bağdat'ı ziyareti sırasında olmuştur. Bağdat valisi Şah'ın aşağılamaya çalıştığı Şii alimlerin kazanılması için maddî ve manevî her imkânın seferber edilmesi gerektiğini bildirmişti⁴⁶. Bu sahada önceleri Cevdet Paşa'nın, daha sonra ise 1892'de İstanbul'a çağırılan Cemaleddin Afgani'nin birbirine paralel teklifleri çalışmaların esâsını teşkil etmekteydi. Tahran'daki Osmanlı sefiri Ali Galip Paşa'nın da yardımı ile nişan, rütbe ve hediyelerle nüfuzlu müctehidlerin sempatileri kazanılmaya çalışılmıştı. Osmanlı devletinin bu çalışmaları semeresini Abdülhamid devri sonlarında verecektir. Meşrutiyet yanlısı İranlıları Ruslarla bir olarak ezmeye çalışan Muhammed Ali Şah'ın İslâm'dan uzaklaştığını belirten bir kısım müctehid İslâm âleminin koruyucusu, mü'minlerin emiri olarak vasıflandırdıkları Osmanlı Padişahından yardım istemişlerdi⁴⁷.

45 11 Temmuz 1887 tarihli Meclis-i Vükelâ mazbatası üzerine irade, *İ.M.M.*, nr. 3626.

46 Bağdat valisi Midhat Paşa'nın 1 Ocak 1871 tarihli telgrafı, *İ. Dah.* 43479.

47 Abdülhamidi Hairî, *Shiism and Constitutionalism in Iran, A Study of the Role Played by the Persian Residence of Irak in Iranian Politice* Leiden 1977. s. 88-89.

e — Irak bölgesinde Maarif'in yayılmasına çalışmak:

Osmanlı devletinin Irak'ta yaptığı çalışmaların en etkili ve faydalısı eğitim sahasında olmuş, kalıcı izler bırakmıştır. Bölge halkının daha çok bilgisizliklerinden dolayı Şii propagandacılara kapıldıkları Irak'taki devlet memurlarının merkeze gönderdikleri raporlardan anlaşılmaktadır. Bağdat bölgesinde maarifin yayılması için iki yol takip edilmiştir. Birincisi: Bağdat, Basra, Musul başta olmak üzere Kerbela, Nefes, Şamarra, Kâzımiyye gibi Şii nüfusun ağırlıklı olduğu yerlerden henüz okuma çağına girmiş çocukların devlet ve hilafet merkezi İstanbul'daki medreselerde Sünnî akîde üzerine yetiştirilmeleri şeklinde idi⁴⁸. Bütün masrafları devlet tarafından karşılanacak olan bu çocuklar tahsillerinin sonunda iyi birer Sünnî olarak memleketlerine gönderilecek ve halklarına Sünnî inancı öğreteceklerdi.

İkinci yol ise, yukarıda sayılan kasaba ve şehirlerde yüksek ücretli, arapçaya âşina bilgili hocalar vazifelendirerek ahaliyi dini yönden aydınlatma şeklinde idi, Bu meyanda eğitim müesseseleri inşasında da boş durulmayıp Bağdat, Basra ve Musul'da Rüşdiye, İdadî ve çok sayıda ibtidâî mektepler inşa edilmişti⁴⁹. Bölge idarecilerinin maaşları arttırılarak mevkileri yükseltilmiştir. Bölge merkezine gönderilen hocaların yanı sıra köylere, göçebe kabilelerin arasına kadar giderek onları da aydınlatacak hocaların sayılarının arttırılmasına çalışılmıştı. Bu çalışmaları hızlandırmak ve Şiiliğin yayılmasına engel olmakta başarılı olanları bizzat Halife ödüllendirmekteydi⁵⁰.

f — Aşiretler arasındaki anlaşmazlıkları giderip huzuru sağlamak:

Osmanlı hükûmeti bölgedeki kabilelerin aralarındaki çekişmelerden genel olarak devletin hemen her kesiminin zarar göreceğinin bilincinde olarak zor kullanarak anlaşmazlıkları halle çalışmak yerine meselelere iyiniyet ile yaklaşmıştı. Bölgede işlere başka bir

48 Şiiliğin önlenmesi hakkında sadrazam Kâmil Paşa'nın 21 Temmuz 1891 tarihli arz tezkiresi, *İ. Dah.*, 96880.

49 Musul'da Ferik Ömer Vehbiden sadarete, 28 Ağustos 1892 tarihli tel. *YAHus*, 264/47.

50 *BOA. BEO.*, *Aynıyat Def.* nr. 1410, nr. 111.

devletin müdahalesine imkân vermemek için Osmanlı hükümeti yüksek rütbeli subaylarını ara bulucu olarak vazifelendiriyordu⁵¹.

Bütün bu çalışmaları saltanatının son günlerine kadar devam ettiren II. Abdülhamid Irak bölgesinin zirâî yönden de ıslahı ve bayındırlığı için çaba sarfetmiştir. Ancak bölgeye bir çok ke-reler heyetler gönderilmesine rağmen bir ilerleme sağlanamaması yenilerinin gönderilmesi hususunda ümit kırıcı olmuştur. Yine de bir şeyler yapmak için o zamana kadar gönderilmiş olan heyet-lerin raporlarından yeni bir ıslah programı hazırlanması uygun görülmüştü. Bu çerçevede Irak bölgesinin bayındırlık hizmetleri için Osmanlı Bankasından yüz bin lira alınması, ve bir heyet nezâretinde sarfedilmesi II. Abdülhamid tarafından 28 Kasım 1906 tarihinde irâde edilmişti⁵². Askerî levâzım nâzırı Hacı Akif Paşa başkanlığında, Şura-yı Devlet mülkiye dâiresi âzâlarından Zühdi ve Tahir efendiler ile Maliye tahsilât müdürü Rıfat beylerden meydana gelen komisyon Bağdat'ta bir hukuk mektebi açılarak halkın Osmanlı kanunlarına daha iyi uyum sağlamasına çalışılmasını gerekli görmüştür⁵³.

Ancak bütün bu hususların gereği gibi yapılmasına izin veren irâde II. Abdülhamid'in son saltanat günlerinde çıkmıştır. II. Meşrutiyetin ilânı ile başlayan ve I. Dünya savaşına kadar devam eden iç ve dış gâileler Balkan savaşları, Trablus'ta İtalyanlara karşı savaşlar ve benzeri problemler II. Abdülhamid'in 1880'lerden sonra başlattığı atılımın duraklayıp kesilmesine neden olmuştur. Böylece imkansızlıklar içinde gerçekleştirilmeye çalışılan düzenlemeler de semeresiz kalmışlardır.

II. Meşrutiyetin ilânından Osmanlı devletinin birinci dünya savaşına girmesine kadar geçen süre umûmen Arap tebaanın ve bilhassa Irak araplarının savaş sırasındaki tavırlarını belirlemede etkili olmuştur. Savaş esnâsındaki gelişmelere geçmeden önce bu devreyi ana hatları ile gözden geçirmekte fayda vardır.

51 Kerkük'teki karışıklıklar hakkında Teftiş-i Askerî Komisyonu Raporu için bkz. *YARes*, 35/14.

52 Sadaretin 31 Ekim 1906 tarihli arz tezkiresi üzerine irâde, *İ. Dah.* 1324 Şevval nr. 12.

53 *Aynı vesika.*

VI — 1908-1914 DÖNEMİNDE OSMANLI DEVLETİ VE IRAK :

II. Abdülhamid'in hallinden sonra İttihat ve Terakki Cemiyetinin idarede mutlak hakimiyeti başlamıştır. Yaşlı ve memleket meselelerinden -selefine göre- uzak Padişah Mehmet Reşat'a her istediklerini yaptıran yeni yönetim zamanında da Irak'ın genel durumunda esaslı değişiklikler görülmemiştir.

Bilhassa Suriye'den kaynaklanan milliyetçi fikirlerden etkilenen Irak aydınlarının ve ahalisinin ekonomik sebepler ve idârî bozukluklardan duyduğu rahatsızlığı daha fazla askerî kuvvet kullanılarak giderme, meseleleri derinden inceleme yerine bölgedeki bazı şeyhlere destek vererek çözme yaklaşımları netice vermemiştir. Bunun ötesinde mahalli yöneticilerin desteğini alan kabile şeyhlerinin hükûmet kuvvetleri gölgesinde yaptığı zulüm ve sömürü diğer kabilelerinde nefretini celb etmişti. Bu şartlar altında 1908-1914 arasının Irak açısından devamlı bir karışıklık dönemi olduğunu söylemek mümkün görülmektedir⁵⁴. Bölgedeki karışıklığı bahane ile isyan ederek haberleşme ve ulaşım imkanlarını engelleyen kabileler olduğu gibi doğrudan devlete şikâyette bulunanlar da olmuştur. Kabileler devlete bağlı olduklarını ancak hükûmet adına uğradıkları zulüm devam ederse bağlanacak ve yardım isteyecek başka güçler bulma konusunda kendilerinin mazur olacaklarını ifade etmekteydiler⁵⁵.

Yukarıda işaret edilen güç tabii ki İngiltere devleti idi. Ancak hemen belirtmeliyiz ki, meşrûti idarenin başında İngilizler hemen karşı tavır almadılar, hatta destek vereceklerini belirttiler. Gerçekten de merkezi hükûmet baskısı ve artan vergilere karşı isyanı düşünüp İngiliz temsilcisinden yardım isteyen kabilelere cesaret vermediler. İngilizlerin Osmanlı meşrûti yönetiminin kendi idârelerindeki müslümanlara yapacağı etkiyi ölçmek istedikleri anlaşılmaktadır, Zira Kuveyt ve Bahreyn gibi stratejik noktalara yaptıkları baskıyı devam ettiriyorlardı.

54 Ghassan Atiyah, *Iraq*, s. 38.

55 Atiyah, *age.*, s. 40.

a — *Irak Basını'nın Merkezî Hükûmete Muhalefetteki Yeri:*

II. Abdülhamid'e muhalefet ederken hemen her kesime geniş özgürlükler vaad eden Cemiyetin iktidara geldiğinde koyu bir merkezîyetçi politika takibine girişmesi Arap aydınları arasında infial uyandırdı. Hemen toplumsal muhalefeti örgütlenme çabalarına girişen aydınların en etkili silahları ise basın yayın organları, gazete ve dergiler idi. Hakikaten de büyük bir kısmı uzun ömürlü olmasa da Arap vilayetlerinde çıkan gazete ve dergi sayısında büyük bir patlama olmuş 1894-1904 arasında 35 olan sayı 1904-1914 arasında 362'ye ulaşmıştı⁵⁶. Bu durum Irak için çok daha dikkat çekicidir, mevcut 61 adet gazeteden 60 tanesi bu dönemde yayımlanmıştır. Burada 19'u Bağdatta olmak üzere 36 gazetenin 1910-1911 yıllarında yayınlanmış olması ayrı bir özellik taşımaktadır. Bu yıllar bilhassa Osmanlı toprakları dışında örgütlenen muhalif Arap basının faaliyetlerini arttırdıkları görülmüştür.

Arap basının propaganda esasları: Osmanlı hükûmetinin Araplara eşit davranmadığı, Arapları devlet ve ordu kademelerinden dışladığı, Türkçe kullanımını yaygınlaştırarak Arapları Türkleştirmeye çalıştığı idi⁵⁷. Arap basını bu şikâyetleri sıralarken bir hususu ön plana çıkarmağa gayret ediyordu: Araplar Osmanlı Devleti'nden ayrılmak istemiyorlardı, kendi devletlerinde Türklerle bir tutulmalarını talep ediyorlardı. Bu talep o zaman için samimi sayılabilir mahiyette idi. 1909 Ekiminde İngilizlerin bölgedeki ekonomik hegemonyalarını artıracak bir girişimleri halk ve aydın bazında büyük tepki aldı. Oysa Osmanlı hükûmeti siyâsî bağlantıları sebebiyle bu girişimi hemen reddedememişti.

b — *Lynch İmtiyazı Olayı :*

Dicle ve Fırat nehirlerindeki nakliyâtı elinte tutan Lynch şirketinin Hamidiye nakliyat şirketiyle birleşmek ve bu sayede nehir nakliyâtı tekeline eline geçirmek istemesi bir hükûmet krizine sebep oldu. Siyâsî ve ekonomik nüfûzunu arttıracak bu isteği kuvvetle destekleyen İngiliz hükûmeti Osmanlı hükûmeti için redde-

56 Ireland, *Iraq*, s. 226-227.

57 Hasan Kayalı, *Arabs and Young Turks: Turkish-Arab Relations in the Second Constitutional Period of Ottoman Empire (1908-1918)*, Harvard Üniversitesi, Basılmamış Doktora Tezi, 1988, s. 99.

dilemeyecek bir müttefik idi. Ancak «millî çıkarlar açısından» imtiyazı vermekten kaçınan Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa Meclisten yetki almasına rağmen çareyi istifa etmekte buldu⁵⁸. Irak milletvekilleri mecliste muhalefet ederken Bağdat ve Basra'da halk İngiltere ve imtiyaz kararı aleyhine büyük gösteriler yapıyorlardı. Osmanlı Hükûmetinin bölgede sıkıyönetim ilanını düşünmesi meselenin ciddiyetini göstermektedir. Yeni Sadrazam Hakkı Paşa konu ile ilgili bütün kararları iptal ederek meseleyi kapatmıştır. Bu olayda Arapların tavrı bu yıllarda İngilizlerle pek yakın bir ilişkide olmadıklarına işaret etmektedir.

c — *Trablusgarb ve Balkan Savaşları Dönemi* :

Osmanlı Devleti'nin Arap vilayetlerindeki nüfûzuna önemli darbeler indiren gelişmelerin en önemlileri İtalyanların Trablusgarb'ı işgali ve hemen ardından başlayan Balkan Savaşları olmuştur. 1911 Eylülü sonlarında Trablusgarb'a giren İtalyanlara karşı düzenli askerî birlikler sevkedilememiş, ancak gönüllü birliklerle durum idare edilmeye çalışılmıştı. Hükûmetin iyi ilişkiler içinde bulunduğu meşrutiyet yanlısı Şii müctehidlerin Ekim 1911'de İtalyanlara karşı «Cihad» ilan etmeleri de liderlerinin ani ölümü yüzünden istenilen neticeyi vermemiştir⁵⁹. 1912 Ekiminde Trablusgarb'ın İtalya'ya terkedilmesi Osmanlı hükûmetinin nüfuzunu önemli ölçüde sarstığı gibi Arabaların muhalefetini de güçlendirdi. Arap vilayetlerinin gereği gibi korunmadığını iddia eden Arap basın yayın organlarında Arap aydınları ilk saldırıda kendi memleketlerinin de düşmana bırakılacağını anlaşıldığını yazıyorlardı. Bu durumda söylemek istedikleri, artık başlarının çaresine bakma zamanının geldiği idi⁶⁰. Bu yenilginin ardından Balkan savaşlarında da varlık gösteremeyen Osmanlı devletinin bütünlüğü iki bakımdan etkilenmiştir. Bir yandan tâbi müslüman unsurların ayrılıkçı çalışmaları artarken diğer yandan başta İngiltere olmak üzere yayılmacı devletler son darbeyi vurmak üzere harekete geçmeye başlamışlardı.

58 Feroz Ahmad, *İttihad ve Terakki* (terc. Nuran Yavuz), İstanbul 1986², s. 122-123.

59 Ghassan Atiyah, *Iraq*, s. 50.

60 H. Kayalı, *agt.*, s. 116.

İngiltere'nin İstanbul sefiri Sir Gerard Lowther, Osmanlı bünyesindeki konsolololarına gönderdiği bir yazı ile onlardan mahallerindeki durum ile ilgili değerlendirmelerini istemişti. Gelen raporlar Anadolu'da büyük bir bezginlik ve infialin hüküm sürdüğünü Arap vilayetleri ile Mezopotamyadaki Arap kabilelerinin İngiliz himayesine girmeye tâlib olduklarını göstermişti. Bu durumdan cesaretlenen İngilizlerin Irak'taki Şii müctehidlerini de kendi taraflarına kazanmaya çalıştıklarını gelişmeler göstermiştir. 1848 de Hindistan Racalarından Gaziüddin Haydar'ın Necef ve Kerbela'daki müctehidlere eşit olarak dağıtılmak üzere vakfettiği 121.000 rupi'nin dağıtımında önceleri adil davranırken 1912'de yaptıkları bir düzenleme ile paraları sadece kendilerini destekleyecek müctehidlere vermeye başladılar⁶¹. Böylelikle resmî bir geliri olmayan müctehidleri kendileri ile iyi geçinmeye zorlarken, bir yandan Hind asıllı olanları devreye sokup diğer yandan çeşitli yollarla *Osmanlı tebâsı ve taraftarı olanları* dışlıyorlardı. Osmanlı Hükûmetinin İdarî Düzenlemeleri ve Arab Muhalefeti : Osmanlı hükûmetinin 26 Mart 1913 tarihiyle uygulamaya koyduğu yeni eyâlet idareleri ile ilgili düzenleme de Arap vilayetlerinde huzursuzluğa yol açtı. Yeni düzenleme ile eyâlet meclisleri kurularak vilayetin önemli işlerinde yetkili kılınmıştı. Bu suretle Arap mahalli eşrafından oluşacak meclislerle bu vilayetlere kısmî özerklik verilmiş oluyordu. Ancak merkezden tayin edilecek Valinin bu meclisinin kararlarına müdahalede yetkili olması ortalığı karıştırdı. Araplar Vali vasıtasıyla merkezî kontrolü gerçekleştirmeyi amaçlayan Osmanlı idaresini İngilizlere şikâyet edip tavırlarının ne olacağını öğrenmeye çalışırken Osmanlı Dahiliye nezâretine protestolar göndermeyi de ihmal etmiyorlardı. Basra'da mebus ve bölgenin etkili siması Seyyid Talib önderliğinde eşraf böyle keyfî düzenlemeleri ne kabul edeceklerini ne de uygulanmasına izin vereceklerini açıkladılar, gerekirse hükûmete karşı şiddet kullanacaklardı⁶².

Osmanlı hükûmeti bu tehdidi önemsememişcesine meclis seçimlerini yapmışsa da Arapları kendine yaklaştıracak adımlar atmaktan geri durmamıştır. Nitekim 1913 Nisanında Sultaniye'lere kadar olan okullarda Arapça'nın resmen okutulmasına, resmî ya-

61 Atiyah, *age.*, s. 80-83.

62 Ahmad, *İttihad ve Terakki*, s. 226.

zışmalarda Arapça kullanılmasına izin verildi. İdâri yapıda Arap vilayetlerinde vazifelendirilecek memurlara Arapça bilme şartı getirildi. Yine bu cümleden olarak 1908'de 60 olan Arap vilayetlerinin temsilci sayısını 1912'de 68'e 1914'te ise 84'e çıkartmıştır⁶³.

Ancak bütün bu iyileştirmelerin pek verimli olmadığını görüyoruz. Osmanlı Meclis-i Mebusânında yeralan arap kökenli üyeler Arap vilayetlerine mahalli özerklik istediler. Fransa'nın duruma müdahale edebileceği endişesi ile İ. T. Cemiyeti, genel sekreteri M. Şükrü Bleda'yı Paris'e gönderip görüşmelerin İstanbul'da yapılmasını sağlayan hükümet, sene sonunda yaptığı bir açıklama ile ideolojilerinin temelini İslâm olduğunu açıklamıştı. Bu vesile ile Osmanlı idaresi altında yaşamaya devam etmek isteyen bu kısım Arap aydınının desteğini sağlayan hükümet I. Dünya savaşına girmek durumunda kaldığı zaman Arap tebaasının bağlılığından hiç bir şekilde emin olamıyordu⁶⁴.

VII — I. DÜNYA SAVAŞINDA IRAK :

a — Savaş Öncesinde Osmanlı Hazırlıkları : Osmanlı idaresi umum Arab vilayetlerinde ve bilhassa Basra Körfezi bölgesinde kabilelerin üzerinde hakimiyet kuramamıştı. Ancak askerî açıdan başarı için bu grupların desteğinin alınması şarttı. Bu durumun bilincinde olan Osmanlı Başkomutanı vekili Enver Paşa daha 7 Ağustos 1914'de Bağdat valisi ve IV. Ordu müfettişi Cavid Paşa'ya gönderdiği bir yazı ile İngiltere ile harb etmek ihtimaline karşı Basra mebusu Talib Bey, İbni's-Suud, Mübârek Sabah ve bölgenin diğer önde gelen şahsiyetleri ile temasa geçerek cihad ilânı ile İran ve Kafkasya'daki müslümanları kurtarmak, İran dahilinden geçip Afganlılara iltihak etmek, sonra hep birlikte Rus ve İngiliz egemenliğindeki araziye girerek Hind sınırındaki Müslüman ahali-

63 Feroz Ahmad ve Dankvarth Rustov, «İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler: 1908-1918», *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi* 4-5, İstanbul 1976, s. 246-247.

64 Osmanlı yanlısı gruptan Abdülaziz Çavuş ve Şekip Arslan'ın faaliyetleri için BOA. *Bâb-ı Âli Evrâk Odası* nr. 318545; Ayrıca, W.L. Cleveland *Batıya Karşı İslâm*, Şekip Arslan'ın Mücadelesi (Türk terc. Selahattin Ayaz), İstanbul, s. 61'e bakılabilir.

yi ayaklandırmak gibi hususların imkan derecelerini sormuştur⁶⁵. Cavid Bey'in isteği üzerine Basra Valisi Kurmay Albay Suphi Bey, Basra'nın İngiliz saldırısına en açık yer olduğunu, sınırsız maddî imkanın yanısıra beş hafif savaş gemisi, bir tabur asker makinallî tüfek ve dağ topları ile mücehhez Buşir'deki İngiliz konsolosunun Kuveyt ve Muhammera şeyhleri dahil bütün civar aşiretleri ve şeyhlerini para ve hediyelerle elde ettiğini bildirir. Buna karşılık ancak 1/5 maaşlarını alabilen Osmanlı temsilciliğinin kuvvetlendirilmesi gerektiğini vurgular. Musul vâlisi Süleyman Nazif Bey ise, Talib'in insanların kutsal saydığı her şeye düşman, menfaatperest biri olduğunu, Mübarek Sabahın dini söz konusu olsa da İngilizlerden ayrılmayacağını ifadeden sonra İbn Suud'un vahabi olması dolayısıyla hükümete düşman olduğuna dikkat çeker. Musul valisine göre Araplarda ne din gayreti ne de milliyet hay-siyeti yoktur⁶⁶.

b — İngiliz Hazırlıkları : Orta Doğu hâkimiyeti için yalnız Türkiye ile değil Almanya ile de savaş ihtimâli daha 1911'de Hindistan hükûmetince düşünölmüş, ordu ona göre düzenlenmişti, Bu arada 15 Ocak 1912'de Hindistan Hükûmetince kurulan askerî bir komisyon savaş durumunda ilk olarak Basra ve Fao'nun zaptını zarurî görmüştü⁶⁷. Bu plan 1914 Ocağında yeniden gözden geçirildi. Ancak Hind hükûmeti emrindeki birlikleri körfeze sevkettiğinde dahilde zayıflayacağından ve bir cihad çağrısı ile Müslümanların ayaklanıp idareyi ele geçireceğinden endişe ediyordu. Öte yandan Hindistan askerî sekreteri General Barrow Türkler Arapları kendi taraflarına çekemezlerse korkacak bir şey olamayacağı fikrinde idi. Bu sırada Savunma Bakanlığının isteği üzerine görüş bildiren Savaş Masası yetkilileri, de bölgedeki müslümanları tahrik etmeden sadece kendi himayelerindeki Kuveyt'e asker çıkarılmasını, tavsiye etti. Türkler saldırmadan askerî harekâta girişilmemeli, muhtemel bir cihad'a sebep olunmamalıydı⁶⁸. İngilizler Arapların düşünce yapısını tahlil etmeyi ihmal etmemişlerdi, başlangıçta Türklerin yanında yer alacağını sandıkları Arabları kazanabilmek için savaşın

65 *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi*, s. 20.

66 *Birinci Dünya Harbinde*, s. 21.

67 *Ireland, Iraq*, s. 22.

68 *PRO-War Office*, 106/43, C3/23.

başındaki ilk hamlede galip gelmeliydiler. Çünkü Arap Türkün mağlup olduğunu hissettiğinde hemen cephe değiştirdi.

c — Savaş Sırasında Irak : İngilizlerin yukarda sayılan faaliyetlerine karşı Türk Genel Kurmayı Irak için özel bir plan hazırlamadığı gibi daha önce zikredilen uyarıları da dikkate almayarak Irak'taki 12. ve 13. kolorduları Rus cephesine kaydırmıştı⁶⁹. 2 Ağustos 1914'de ilan edilen seferberlik, ahali arasında büyük bir memnuniyetsizlik yaratmış, hükümetten memnun olmayan aşiretlerin isteksiz davranması istenen neticenin alınmasını önlemişti.

İngilizler Türklerin «Cihad» ilan ederek İran, Afganistan ve Hindistan'da karışıklıklar çıkarmak niyetlerini bildikleri için bu tehlikeyi öncelikle bertaraf etmeyi planladılar. 2 Kasım'daki Harp ilanından sonra Şattü'l-Arab'ın girişindeki Fao'yu işgal ettiler. Bölgedeki Türk savunma gücünün yarıya yakınını oluşturan Arap milislerin bir kısmı daha İngilizler karaya çıkmadan silahlarını bırakarak kaçmışlardı. Ayrıca Kuveyt Şeyhi de Türk birliklerinin hareketlerini anında İngilizlere bildirerek tedbir almalarını sağlıyordu⁷⁰. İngiliz komutanı General Barrow Fao'ya çıkan birliklere ilk olarak petrol depolarını emniyete almalarını, sonra Türklerle uğraşmalarını emretmişti. Fao'dan sonra Kurna'yı ve Ahvaz'ı alarak ilerlemelerine devam eden İngiliz birliklerine karşı Türklerin yerli Araplarla destekli kuvvetleri mukavemet edemediler.

Basra'ya 6-7 mil kadar yaklaşan İngilizler buradaki Arapların tamamının Türkleri destekleyeceğini haber almışlardı. Ancak bölgedeki düzenli kuvvetlerin bir kaç kıt'a olduğunu ve büyük ölçüde Arap kabilelerinden takviye aldığını öğrendiklerinde ilerleyip, 22 Kasım 1914'de Basra'yı işgal ettiler. Ancak Araplarla yapacakları işbirliğinin kesinlikle sağlanmasından sonra Bağdat'a yürümeye karar verdiler⁷¹. Arapların Türklerle beraber olsalar bile gereği gibi mücâdele etmedikleri kaynakların ifadesinden anlaşılmaktadır. Bunda İngilizlerin savaş öncesinde olduğu kadar savaş sırasındaki propagandalarının da rolü muhakkaktır. İngiltere'nin

69 Ali İhsan Sâbis, *Birinci Dünya Harbi Hatıralarım II*, İstanbul 1990, s. 28-30.

70 *Birinci Dünya Harbinde*, s. 68-70.

71 *Bağdat'a Doğru (çev. Hüsameddin)*. İstanbul 1333, s. 9.

Basra genel konsolosu, Basra'daki aşiret reisleri ve ileri gelenlerine hitaben neşr ettiği beyannâmede «Müslümanlar ancak Allah Teala Hazretlerinin hıfz ve himayesine muhtaçtır. Müslümanların hâfız ve hâmisi olmak iddiasında bulunanların ardında Müslümanların mukadderâtının ne gibi vartalara uğrayacağını düşünmek vazifenizdir. Cümleiniz biliniz ki, İngiltere Devleti Din-i İslâma mütearrız ve muhalif değildir.. Emelimiz bilâd-ı Arabiyyede sulh ve âmânın devamına ve İngiltere ile ittifak ve rabıta-i sadakatin teşdidine (kuvvetlendirilmesine) matuftur»⁷² şeklinde amaçlarını açıklamıştı. Ayrıca hiçbir şekilde bölgedeki kutsal mahallerin İngiliz askerleri tarafından saldırıya maruz kalmayacağına dair garantiler verdiler ve beyannâmeler neşr ettiler. Yine harbin ilk günlerinde Basra'nın düşmesinden sonra genel durum Türklerin aleyhine dönmeye başladığında 7 Aralık 1914'de vuku' bulan II. Mezira muharebeleri esnasında bozulan Türk sağ kanadından geri çekilen askerler kendilerine yardım için karargahtan gönderilen Ammara aşireti askerlerinin ateşi ile karşılaşmışlardı. Dağılarak perişan bir halde geri çekilmeye çalışan Türk askerleri başlarında komutanları Binbaşı İrfan Bey olmak üzere İngilizlere esir düştüler⁷³. Bu durum İngilizlerin Arabları tahlilinde vardıkları sonuca son derece uymaktadır.

Savaş meydanında bunlar olurken bir kısım Iraklı subaylar Nisan 1915 başlarında İngiliz kuvvetlerine başvurarak Türkleri yendikten sonra millî bir Irak devletine izin vermeye söz verirlerse Türk ordusunu etkisiz hale getirmeyi teklif etmişlerdi⁷⁴. Fakat savaştan sonraki planlarını sınırlandırmak isteyen İngilizlerin bu tekliflere olumlu bakmadıklarını biliyoruz.

11 Nisan 1915 gecesi başlayarak 14 Nisan akşamı Türk tarafının yenilgisiyle biten «Şuayyibe Muharebeleri»nde muntazam Türk kuvvetleri ile yardımcı Arap askerlerinin sayısı eşit miktarda olup iyi bir işbirliği görüntüsü veriyordu. Ancak Türk ordusunun genel durumu bozulup genel komutan Süleyman Askerî Bey'in intiharından sonra iyice dağılan askerler yine arkadan Arap askerlerinin

72 Cavid Bey, (Savaş başında Bağdat valisi ve IV. Ordu müfettişi), *Irak Seferi*, İstanbul 1334, s. 15-16.

73 *Birinci Dünya Harbinde*, s. 99.

74 Ghassan Atiyah, *Iraq*, s. 102.

saldırılarına hedef olmuşlardı⁷⁵. Türk askerlerini yalnız soymakla yetinmeyen Arap aşiret askerleri daha sonra da onları öldürüyorlardı. Böylece onlar İngilizlerin yapacağından daha fazlasını yapıyorlardı. Planlandığı üzere İngilizlerin başarılı ilerlemeleri Arap aşiretleri üzerinde kuvvetle etki yapmıştır. Bölgedeki aşiretler ya doğrudan ya da Muhammera Şeyhi vasıtasıyla İngilizlere bağlılıklarını bildiriyorlardı. Ancak ilerleyen günlerde nisbeten Alman yardımını ile güçlenen Türk Birliklerinin Anmare'de İngilizlere karşı başarı göstererek duruma hakim olması civar aşiretler arasında olumlu etki yaptı. Ammare'nin geri alınması harekâtına katılan sadık aşiretlerin üstün gayreti yanında diğer aşiret reislerinin de gelecek âmân dilemeleri Türk kuvvetlerinin morallerini düzeltmişti.

Arap unsurun gerek savaş öncesi gerekse savaş sırasındaki tavrını yorumlamak oldukça müşkildir. Savaş başında bir kısmı Türklere bir kısmı da İngilizlere destek sözü vermişlerdi. Ancak Türk olsun İngiliz olsun kötü duruma düşen taraf Arap destekçisinin saldırısına uğramaktan kurtulamamıştır. Meselâ İngilizler Kasım 1914'de Basrayı aldıklarında onları iyi karşılayan Muhammera kabileleri Basra'dan Kurna'ya ilerleyen İngiliz kuvvetlerine saldırmış, şeyhleri Hazal'ı yalnız bırakmışlardı⁷⁶. Bunların yanı sıra yenilgiye uğramadan önce ve sonra Türklere destek olmaktan vazgeçmeyen kabileler de olmuştur. Bunlardan Bağdat'ın kuzeyinde Fırat'ın kolları arasında oturan Haşim kabilesi ve şeyhleri Hüseyin el-Tamir 1917'de Bağdat'ın düşmesinden sonra İngilizlerce tutuklanana kadar Türklere sadık kalmıştı. Diğer yandan Fırat'ın iki yakasında en etkili kabile federasyonu olan Müntefik'ler Türklere daima problemlili olduklarından İngiliz Arap masası tarafından işbirliğine müsait olarak tanımlanıyorlardı. Kabile reisi Ajimi Paşa'nın İngiliz temsilci Sir Percy Cox ile görüşmelerinde İngilizler savaş sonrası için taahhütte bulunmayı reddetmişler ve Müntefik kabilesi bir kaç küçük kol dışında savaş boyunca Türklere safında yer almışlardı⁷⁷. Arapların aydın kesimi olarak nitelendirebileceğimiz, subayların davranışları da pek tutarlı olmamıştır. 1916 Kutu'l-Ammare savaşlarından sonra yapılan esir değişiminde Türk tarafı

75 *Birinci Dünya Harbinde*, s. 99.

76 Atiyah, *Iraq*, s. 109.

77 Atiyah *age.*, s. 119.

Arap esirleri değiştirmek istememişlerdi. Ancak bu asker ve subaylar İngilizlerin Mekke Şerifinin isyan ordusunda Türklere karşı savaşmaları için serbest bırakılma tekliflerini de reddederek Türklere karşı savaşmayı kabul etmemişlerdi. Ancak Mekke Şerifinin isyanı ilerlemeye başlayıp İngilizler de Bağdat'ı işgal ettikten sonra Iraklı esir asker ve subayların büyük kısmı kazanan tarafta yer almak için akın ettiler⁷⁸.

Bütün bu tutarsız davranışların sebebi Arap kabilelerinin henüz yerleşmeye başlayan milliyetçilik fikirlerinin tesiri ile karşılına çıkan bir millî devletlerini kurma fırsatını kaçırmama çabalarıdır. Fırsatı kaçırmamak için çabalarken hata üstüne hata yapmışlar, hem Türklerin nefretini kazanmışlar hem de İngilizlerin güvenini kaybetmişlerdi. Bunun da en önemli sebebi aralarında sağlam bir ülkü birliğinin olmaması ve sistemli bir politika takip edecek siyasî bilince henüz erişememiş olmalarıdır.

Netice :

Bu küçük araştırma çerçevesinde Irak bölgesini ve burada meydana gelen devletlerarası rekâbetin sebep ve sonuçlarını Osmanlı-İngiliz ilişkileri açısından incelemeye çalıştık. Osmanlı Devleti dört asırdan fazla bir süre idaresi altında bulundurduğu Irak bölgesini I. Dünya savaşında kahramanca savunmasına rağmen muhafaza edemedi. Osmanlı devletinin bölgeye yönelik çalışmaları maddî imkansızlıklar ve yetişmiş eleman eksiklikleri dolayısıyla tam bir disiplin içinde yürütülemediğinden başarılı olamadı.

Ancak bu başarısızlığın bir kül halinde olduğunu söylemek de doğru değildir. Zira Osmanlı Devletinin çalışmaları sonucunda sadakatle devlete bağlanan, savaş sırasında Osmanlı Ordusuna destek olan Arap aşiretleri de olmuştur. Ancak bunların sayıları neticeyi değiştirecek çokluğa ulaşamamıştır.

Diğer taraftan bölgedeki menfaatlarını korumak için devamlı olarak faaliyet gösteren İngiltere çok etkili kullandığı Oryantalist mantığı sayesinde bölge halkının ruhî yapısını, tabii eğilim-

78 Atiyah, *age.*, s. 104.

lerini ve hadiseler karşısında aldıkları tavırları çok iyi etüd etmiştir. Bölge halkının tabiatından ileri gelen zaaflarından istifade ederek onları kendilerine bağlayan İngilizler savaş başladığında bu avantajlarını çok iyi değerlendirmişlerdir. Osmanlı Devletini yönetenler Irak cephesinden herhangi bir saldırı beklemediklerinden buradaki kuvvetlerin çoğunluğunu Rus cephesine kaydırırken onlar Osmanlı Devletinin savaşa katıldığını açıklamasının hemen akabinde harekete geçerek ilk ve en tesirli darbelerden birini vurmaya başlamışlardır.

Böylelikle savaştan sonra da bölgede etkinliğini kaybetmeyen İngiltere 1920'de Irak'ı manda idaresine almış, ve 1932 yılına kadar bölgedeki hakimiyetini devam ettirmiştir. Bu kısa süre içinde İngiliz dilini ve kültürünü Iraklılara kuvvetle empoze eden İngilizler oradan ayrıldıktan sonra da kendilerine sempati ile bakan nesillerin yetişmesini sağlamışlardır. Türk devletinin dört yüz yılda yapmadığını İngiltere'nin on beş sene gibi kısa bir zamanda başarması Türk hakimiyet telakkisinin yardımcı ve himayeci fakat asla sömürgeci olmama özelliğinin bütün dünyada benzeri olmadığının bir delilini teşkil etmektedir. Diğer taraftan İngiltere menfaatlarını o kadar sıkı sahiplenmiştir ki, bu gün bile nüfuz alanlarındaki değişmelere anında müdahale edebilmektedir.